

Рец. на: Щодра О. Історична географія України.

Від найдавніших часів до кінця XVIII століття. – Львів:

Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. – 296 с.

ISBN 978-617-10-0319-4

The Disclosure of Important Features of the Past in the Historical Geography of Ukraine. **The Review of:** Shchodra O. Historical Geography of Ukraine. From Ancient Times to the End of the Eighteenth Century. – Lviv: Ivan Franko National University of Lviv, 2016. – 296 pp. ISBN 978-617-10-0319-4

Перед сучасною історичною університетською освітою під дією об'єктивних і суб'єктивних факторів постає низка серйозних викликів. Вони визначаються і суперечливими й глибокими зрушеннями глобального характеру, і гострими потребами засвоєння стандартів розвитку національної вищої школи.

Прикладом виваженого розуміння визначальної цінності навчально-виховного процесу й наповнення його методологічно й методично збалансованим матеріалом є публікація рецензованого посібника, автором якого є завідувач кафедри давньої історії України та архівознавства Ольга Щодра.

У першому розділі посібника стисло, однак чітко визначено імперативи пізнавального значення університетського курсу “Історична географія України”, дохідливо розкрито сутність нової галузі знань, яка склалася на стику історії і географії. Автор слушно зауважує особливості дискусій щодо предмету і завдань вивчення, а також вказує на низку навчальних дисциплін, зокрема таких як етнологія, археологія та антропологія, тісно пов'язаних з історією й історичною географією. Студентам пропонують цікавий екскурс в античні часи і в середньовіччя, коли склався особливий історико-географічний жанр. Уже в XVII ст. з'явилися державознавство, яке ознаменувало початок розвитку спеціальних історико-географічних студій. Історики раніше від географів визначили необхідність “вивчати історію суспільства у поєднанні з історією природи”. З початком нового часу наступили докорінні зміни у розумінні важливості історичних досліджень на масштабній основі, яку забезпечує історико-географічний аналіз як конкретних подій, так і системний огляд їх розвитку в хронологічній послідовності та у територіальному вимірі. Вивчення суспільного поступу на тлі особливостей географічного середовища сприяло утвердженню, на протиположності посибілізму, географічного детермінізму.

Уже в XIX ст. паралельно з історичним розгортається природничий напрям історичної географії. Серед відомих дослідників, котрі внесли вклад у формування такого поділу, значна роль належить німецьким вченим-теоретикам природознавства Олександрові Гумбольдту і Карлові Ріхтеру. Завдячуючи їм “географія з описової перетворилася на пояснювальну науку”. Ідеї Фрідріха Ратцеля та інших вчених заклали міцну основу для розуміння того, як “географічні умови визначають долю людства, темпи і форми розвитку культури”.

Прикметно, що автор посібника згадує тих дослідників, які так чи інакше торкалися цих проблем, прихильників різних шкіл, зокрема нової економічної історії (кліометрії) і американської географічної школи.

В українській науці, підкреслює О. Щодра, про поєднання і взаємодію та підсилення географії й історії, писав С. Рудницький. Він визнавав двоїстий характер історичної географії, ставлячи на перший план географічний компонент. Важлива пізнавальна засада для студентів – диференціація наук, яка відбулася в XIX ст., розширила розуміння предмету історії й зближувала її з географією. Термін “географічне середовище” (а пізніше – “історико-географічне середовище”), який з’явився у другій половині XX ст., визначив масштабність потрібних знань і потребу інтеграції соціальних, природничих і технічних наук. Таку позицію обстоюють сучасні українські автори О. Шаблій і Л. Воропай, які закликають вивчати глобальні суспільні процеси, створювати новітні синтетичні праці з історії окремих “країн так і людства в цілому”. Історична географія України має за мету виховати у студентів розуміння взаємодії географічних і суспільних чинників, пояснити появу етнічних і політичних меж, адміністративних кордонів у різні історичні епохи на території України, оскільки академічний курс охоплює період від найдавніших часів до кінця XVIII ст.

У посібнику докладно відображено реалії та особливості заселення українських лісостепових територій в період мезоліту, неоліту та мідно-бронзового віку, які були обумовлені географічним середовищем. особливий інтерес викликають нові факти, пов’язані із появою людини сучасного типу, і які виявили археологи в печері Буран-Кая в Криму. Окрему увагу автор зосереджує на характерних рисах і особливостях трипільської протоцивілізації й причинах кризи привласнювального господарства й переходу до виробничої економіки. А це дає студентам належні базові знання закономірностей суспільного поступу та його обумовленості природними умовами регіону.

О. Щодра наводить новітні оцінки, які розходяться з усталеними у попередній історіографії засадами, ніби-то трипільці не були індоевропейцями й наголошує на висновках українських вчених, що трипільська мова “є найдавнішим компонентом слов’янських мов”. Трипільці належали до трьох антропологічних зон, які охоплювали територію сучасної України. Наведені географічні факти виразно унаочнюють ці твердження. Відбувався процес становлення хліборобської цивілізації Європи, в якому українські терени відігравали провідну роль. Трипільці стали засновниками перших протоміст, які перевершували своїми розмірами і населенням ранні хліборобські поселення такого типу. Орієнтовна кількість жителів і географія розташування таких протоміст за даними сучасної науки наводяться на сторінках посібника. Такі вражаючі зміни відбувалися в середовищі осілих хліборобів, про що свідчать дослідження відомого археолога Коліна Ренфрю.

Важливо, що у навчальному виданні розкрито важливі евристичні якості історичної географії. Це загалом сприяє комплексному розумінню масштабности

проблем, які повинні докладно вивчатися з огляду на кваліфіковану професійну підготовку. Глибше окреслено процеси зростання впливу антропологічних чинників на навколишнє середовище, на поступ індустріального суспільства й організації міжлюдських взаємин.

Для студентів історичного й інших гуманітарних факультетів практично придатним є вдало підібраний аналіз тих досліджень історичної географії, які безпосередньо стосуються українських історичних реалій. У цій сфері добре відомі праці Карла Германа, Яна Потоцького, Дмитра Бантиш-Каменського, Митрофана Довнар-Запольського та інших. Історико-картографічними студіями відомі Володимир Антонович, Дмитро Багалій, Михайло Грушевський, Дмитро Яворницький, Іван Крип'якевич, низка сучасних авторів.

В окремому розділі розглянуто історію фізичної географії України, зокрема природне середовище часів кам'яного віку – від 500 тисяч років тому – до середньовіччя. Численні фактичні дані і окремі засади логічно доповнюють уже відомі сюжети української політичної і громадянської історії. З іншого боку, зміни клімату в Європі і, зокрема у її Центрально-Східному регіоні, як зауважує автор, істотно впливали на розвиток європейської цивілізації.

Посібник репрезентує цінний фактичний матеріал, де розглянуто етнополітичну та економічну географію раннього залізного віку. Кваліфіковані коментарі й оцінки такого важливого історичного феномену як демографічний приплив населення серед хдіборобських племен лісостепової зони України дозволяють предметно виявити стан носіїв лужицької, гальштатської, чорноліської культур, окреслити з певною точністю їхнє розповсюдження на українських територіях.

Автор наводить низку цікавих прикладів за результатами археологічних досліджень, про нові суспільні зрушення, зокрема про появу гігантських городищ та протодержавних утворень у лісостеповій смузі уже в I тисячолітті до н. е. Такі реалії фіксували й твори античних істориків та географів, де показано хвилі великої міграції, зміни в географічних назвах, топоніміці скіфо-сарматської доби й періоду Великої грецької колонізації Північного Причорномор'я. Тоді ж з'явилися потужні центри адміністративних і державних впливів, торгівлі й обширних міжнародних контактів.

Доцент О. Щодра істотно уточнює спорудження стародавніх оборонних споруд, відомих як Зміїні вали вздовж річок Трубіж, Стугна, Віта та їхньої частини Троянових валів. Час будови цих укріплень пов'язували то з ранньокіївським періодом історії, то зараховували до римського періоду. На думку автора, ця пам'ятка набагато давніших часів.

Одним із вагомих, наповнених багатьма цікавими даними історичної географії та докладними характеристиками господарських й політичних поступальних змін є розділ, присвячений географії українських земель в епоху середньовіччя. Зважаючи на суперечливі історичні дані, а також свідчення стародавніх джерел, таких як “Житіє Стефана Сурозького”, “Книга шляхів і країн” Ібн-Хордадбех

(820 р.) у розділі встановлено територію Русі та її сусідів. Географічні карти, вміщені і посібнику, показують кінцевий етап формування державної території київської Русі, численні укріплення-города для захисту від кочівників, так звані “Гардарікі”, як змінювалися територіяльно-адміністративні одиниці на відповідних територіях, кордони держави, які часто збігалися з природними перешкодами, межі між поселеннями та волостями та ін.

V-й розділ пропонує доцільно систематизований різноманітний фактичний матеріал для розуміння знакових засад вітчизняної і чужоземної науки, а також, щоб досягнути навчально-пізнавальні цілі.

Історична географія виразно ілюструє як внутрішня міжособна боротьба змінювала політико-адміністративний устрій й виривала окремі частини держави із цілого організму. Вміщені в текст географічні карти добре унаочнюють цей процес, дають добре просторове розуміння глибоких змін напередодні монгольської навали в XIII ст.

Багато етносів, які населяли степи Східної Європи, уважно розглянуто в посібнику, що сприяє глибшому розумінню проблем, дотичних не лише до географії, а й до історії регіону.

В окремому параграфі розглянуто теми, пов’язані з етнічними процесами на Кримському півострові в добу середньовіччя. Вочевидь це корисно не лише для пізнання історичних реалій, а й важливих з огляду на численні фальсифікації в офіційній російській історіографії, а також на політичному і навіть на побутовому рівні етнічних факторів. На протигагу вигадкам і примітивним інсинуаціям під гаслами “исконности” приналежності півострова Росії, О. Щодра вказує, що у ранньому і високому середньовіччі Крим (Таврида) населяли готи, алани, греки, вірмени, хозари, слов’яни та представники багатьох інших народів. Тут, за свідченням Прокопія Кесарійського, головну масу населення складали готи-трапезити, “прекрасні воїни і хлібороби”.

Географія середньовічного Криму допомагає історикам встановити розташування політичних й адміністративних центрів, портів, торгівельних факторій, схеми торгівельних шляхів. Докладні дані про ці й багато інших реалій середньовіччя в Криму зафіксував багатий купець Джозефа Барбаро у “Подорожі до Тани”. Цінним є міркування стосовно релігійного життя, розповсюдження християнства, юдаїзму, а від 1453 року мусульманства. Османська імперія відрізала традиційну кримську торгівлю й завдала нищівного удару грецьким, італійським, вірменським та іншим купцям. Частина етнічних спільнот вимушено покидала кримську батьківщину й переселялась у Північне Причорномор’я, на південь України та в інші регіони.

Низка актуальних питань історичної географії України детально зафіксована у V розділі. Вони розглядаються у зв’язку з географією Золотої Орди та Кримського ханства. Увагу зосереджено на глибоких змінах у становищі руських земель, зокрема соціальних і політичних порядків починаючи від середини XIII ст. Мова йде про утворення 1243 р. на підкорених територіях колишньої Київської

Русі держави Чингізидів. Доречно уточнено, що назва “Золота Орда” в українську історію перекочувала із Казанського літопису. Попри відсутність офіційної назви, широко розповсюдженими були такі як: “Улус Джучі”, “Улус Бату”, “Улус Берке”. Посол папи Інокентія IV Плато Карпіні і посол французького короля Людовика IX Гійом Рубрук використовували назву “країна Команів” або “Команія”.

В історіографії тривають дискусії про домінуючий у тій країні етнос. Це належно розглянуто і розлого прокоментовано в посібнику, що свідчить про врахування потрібних освітніх вимог та завдань. Позитивним є визначення меж українських територій, які стали складовою частиною утвореної Батием держави. Це були землі, на яких розташовані сучасні Одеська, Миколаївська, Дніпропетровська, Харківська, Запорізька, Луганська, Донецька області і степовий Крим. Попри це залишалися “порожні місця” – нейтральні смуги у спільному користуванні ординців і русів. Утворилися особливі анклавні, підпорядковані ханським чиновникам, міста Бакота та Болохівська земля. Території з подібним статусом були й в Середньому Подніпров’ї та на Лівобережжі, в окремих помежівних районах. Дохідливо охарактеризовано особливий адміністративний устрій Золотоординської держави. Її основою був поділ на улуси, які очолювали улусбеки. На XIII ст. нараховувалося 12 великих улусів. Із них п’ять містились на українських землях, у Північному і Західному Причорномор’ї, відповідно по два – на лівому та правому березі Дніпра, і один – в Криму.

Окремий параграф V-го розділу наповнений цінними фактичними даними, які розкривають адміністративно-політичну структуру Золотої Орди і статус її складових частин, а також ієрархію правителів з числа монгольської знаті.

Простежуються зміни в становищі народів під Золотою Ордою, простежено виразні ілюстрації того процесу і сформульовано важливі висновки. Так, слов’янська людність помітно зростала. У Галицько-Волинському князівстві залишилася досить значна кількість міст, де жило багато неруського населення.

У XIV ст. в часи правління хана Узбека тільки вздовж шляху Львів – Крим – Кафа з торгівлею було пов’язано 7 міст і містечок. Археологи виявили залишки ординських міст і срібні злитки, з яких карбували монету з легендами, на яких позначалися назви міст. Ці та інші історичні пам’ятки розкривають складну географію, масштаби торгівлі і взаємозв’язки різних частин руських земель між собою і зі зовнішнім світом. Можемо стверджувати, що ця непроста проблема вимагає подальших студій й оцінки сучасної історичної науки.

Як відомо, від XIV ст. розпочалася боротьба між Великим князівством Литовським та ординцями за контроль над руськими землями, розгорнулася експансія Польщі та Угорщини. Між землями колишньої Київської держави і кочовищами татар з’явилася нейтральна буферна зона – Дике поле, яке існувала до кінця XVI ст. Лише Казимир Ягеллончик ліквідував удільні князівства й

утворив намісництва або староства. До другої половини XVI ст. утримувався територіяльно-федеративний устрій.

Статистичні дані, доступні для істориків, показують наростання урбаністичних процесів. У XIV–XVI ст. найбільше поселень і містечок появилось на Волині. Географічні характеристики відображають внутрішні міграції, польську й угорську експансію. Військова, аграрна, торгівельна, ремісничка колонізація вносили свої корективи й глибокі зміни.

У VI завершальному розділі автор поєднує історико-політичні зміни з зафіксованими даними історичної географії і досягає виразної картини докорінних змін і зрушень в соціальному і політичному становищі. Очевидно, що такий предметний підхід (перелік десятків нових міст, великих портів і ін.) полегшує студентам засвоїти значний за масштабами матеріал, ознайомитись з географією територіяльних змін. Цитувати з документів послів Венеції і Священної Римської імперії знайомлять читача з історією становлення українського козацтва, формуванням території Запорізьких Вольностей, структурою Запорізької Січі та її володіннями, що простягалися на сході до Дону і Сіверського Дінця. Карта Дніпровсько-Бузького і Бузько-Дністровського межиріччя ілюструє вагомое значення цих територій для консолідації національної і державної єдності України, роль дніпрових порогів для розбудови військово-політичної структури. Своїм багатим рослинним і тваринним світом, чорноземами ці терени заслужили назви території, де течуть “молочні ріки в медових берегах”. Характерні ознаки стали відомі завдяки описам відомих знавців українських умов, зокрема Г. Боплана. Він переконав зовнішній світ у тому, що це країна, де є все необхідне для доброго життя.

Одночасно тут детально описано географію, наведено назви Січей, те, як визначилися межі Запорізьких Вольностей, якою була переселенська політика російського царизму і його брутальні дії, щоб знищити традиційні політико-адміністративні поділи, стерти українські назви, змінити топоніку.

У 60–70-і рр. XVIII ст., підкреслюється у тексті, розгорнуто масове заселення земель вільних запорожців біженцями з Османської імперії, постійно порушувалися північні кордони Запоріжжя й земельні права його жителів. Остання, Нова Січ, у 1775 р. за наказом російської імператриці була безжалісно зруйнована.

У посібнику детально розглянуто карту кордонів українських земель, починаючи від років Національно-визвольної війни і на Лівобережній, і Правобережній Україні. Українська держава, унітарна за устроєм і республіканська за формою, попри укладені угоди з Росією, Польщею і Османською імперією, змушена була постійно захищати свої території від зовнішніх посягань.

Окремий параграф VI-го розділу присвячений становищу Лівобережної України в останній чверті XVII–XVIII ст. Тоді вона переживала трагедію

знищення російською владою української автономії: Гетьманщини, Слобідської України і Запорозької Січі. У посібнику подано розгорнуту історичну картину дій Російської імперії, що роздирали і принижували Україну на догоду самодержавним шовіністичним інтересам. Та попри важкі соціально-економічні і політичні обставини, впродовж XVII–XVIII ст., як підкреслює автор, відбувалося поступально-інтенсивне формування національної території українців, яке завершилося на початку XIX ст. Саме тоді широкого вжитку набули дефініції “український”, “національний”, “українська нація” та ін.

У посібнику логічно і професійно виважено розкрито теми, які є цінними для навчання студентів та підготовки їх до самостійних наукових студій. Матеріали, які присвячені історичній географії України, проаналізовано й оцінено на тлі епохальних історичних зрушень і появи нових якостей у економічному і політичному розвитку. Докладно йде мова про те, як ландшафтні, кліматичні умови, стан розвитку землеобробітку, техніки, металургії, внутрішньої і зовнішньої торгівлі впливали на хід історичного розвитку. Автор показала здатність виявити й наголосити на тих історичних ситуаціях, які пояснюють закономірності суспільних змін. Текст посібника наповнений великою кількістю цікавих фактів, які розкривають не лише визначені теми, а й дають чимало цінного, щоб досягнути знання з середньовічної й нової історії України. Достатня точність викладу і лаконічність, висока культура мови збагачують зміст книжки.

Посібник доповнює великий список використаної літератури. Видання добре доповнене й ілюстроване географічними картами, оснащене відповідними покажчиками й методичним апаратом.

Заслуговує високої оцінки поліграфічне оформлення (художник Ф. Лукавий) і комп’ютерна верстка (В. Костишин).

“Історична географія України” є навчальним і, водночас, науковим виданням, оскільки охоплює складні дискусійні проблеми історії та історичної географії України, де автор обґрунтовує власну позицію. Воно базується на залученні сучасної історіографії, вводить в обіг нові, раніше не відомі, факти. Посібник буде корисним і для студентів гуманітарних факультетів, і для широкого кола тих, хто цікавиться історією України, її історичною географією, для можливих наукових розвідок та історіографічного аналізу.

Микола РОЖИК

Львівський національний університет імені Івана Франка

Mykola ROZHUK

Ivan Franko National University of Lviv